

csoportok, rétegek kutatása. Hiszen az élő nevek vizsgálata számunkra előírja a nevet alkotó, hordozó és használó ember kutatását is. – A már felgyűjtött hatalmas névanyagnak nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai információkkal, újabb adatokkal való kiegészítése nélkülözhetetlenül fontos lenne. Ez a munkálat tovább ösztönözné a felgyűjtött és közzétett névanyagok élőnyelvi feldolgozását. Másfelől éppen ezen a ponton kapcsolódhatna össze az eddignél mélyebben az élő földrajzi nevek kutatása a területi változatok élőnyelvi vizsgálatával.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az úgynevezett földrajzi köznevek sok esetben olyan szóképzési elemek, amelyek – sajnos – mind a mai napig elkerülték a nyelvgyűjtők figyelmét. Így valójában hiába keressük az olyan táji szóképzési elemeket, mint például *békartható, békás, békavár, szúnyogos, szúnyogvár, koplaló* 'nyár derekán gyér, hitvány legelő', *csordajárás, kutyaszortító* stb.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem a címül írt témát gazdagabb nyelvi anyaggal, egyéb összefüggés figyelembevételével tárgyalni. De talán a fentiekből is kiviláglik, hogy a nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai szempontok érvényesítésével az élőnév-kutatásnak bátran ki kell lépnie hagyományos keretei közül, érdeklődési körét a névalkotókra, a névhasználókra, sőt a névközvetítőkre is ki kell terjesztenie.

Az élő névanyag csoportnyelvi összetevői, földrajzi vonatkozásai nélkülözhetetlenül fontos információkat rejtenek. Erősíteni kell tehát a névtan és az élőnyelvi kutatások kapcsolatát a társadalmi gyűjtés szintjén is. Hogy félreértés ne essék, a névtani kötetek gyűjtőire, a munkálatok szervezőire, közléteivőire magam is hálás szívvel gondolok. Ám a gyűjtést, feltárást – a lehetőségek szerint – állandó vagy meg-megújuló folyamatnak kell tekintenünk.

SZABÓ GÉZA

Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Őrségben*

Az Őrség semmilyen tekintetben sem egyértelmű tájegység. Terjedelmét, határát is másként vonták meg az egyes kutatók. Ma ismertek például a Történelmi Őrség, a Belső-Őrség és a Külső-Őrség fogalmak. Az "őrségi tartományról" fennmaradt első dicális conscriptio 1548-ból az alábbi községeket sorolja föl: Németújvár tartozéka, Pankasz, Szaknyér, Felsőrákos, Ispánk, Őrszentpéter, Szalafő, Hodos, Kapornak, Bükkalja, Szomoróc, Őrmihályfa, Dávidháza, Senyeháza, Bajánháza, Kápolnásfalu és Szatta (DÖMÖTÖR SÁNDOR, Őrség. Gondolat Kiadó, Bp., 1960. 9). Ez a dokumentum vált a Történelmi Őrség – mint fogalom – alapjává. NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818-ban kelt, ismert leírásában is nagyjából ezeket a

*Az Őrség családnevei című nagyobb lélegzetű tanulmányból. Jelen közlemény folytatása a NÉ. 16. számában.

falvakat ismerjük föl, azzal a különbséggel, hogy Németújvár tartozéka nem szerepel nála, Felsőrákos helyett Külső Rákos és Belső Rákos, Kápolnásfalu helyett pedig Kerkáskápolna olvasható. Két új községnév is fölbukkan: Kercza és Kothormán. A 19. század közepétől már az Őrséghez sorolják Velemért, Gödörházát és Magyarszombatfát is. (E három község megkülönböztető neve ma Belső-Őrség.) A trianoni döntés következtében Jugoszláviához (a mai Szlovéniához) került Hodos, Bükkalja és Kapornak.

Századunkban, amikor a néprajz- és nyelvjáráskutatás fölfedezi az Őrséget, még inkább kiterjednek határai. PÁVEL ÁGOSTON Őrségi kutatópontként jelöli a 30-as években pl. Máriaújfalut, Farkasfát és Kondorfát is (PÁVEL ÁGOSTON válogatott tanulmányai. Vas Megye Tanácsa kiadása, Szombathely, 1976. 91). VÉGH JÓZSEF Őrségi nyelvatlaszában ezen túl Rábagyarmat és Csörötnek is szerepel (Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959).

Kialakult így a Külső-Őrség fogalma, amely a Történelmi Őrséghez Szentgotthárd és Körmend irányába csatlakozik, nagyjából a Rába vonaláig tart. Ehhez a résztájégséghez tartozik Szentgotthárd (Zsida, Rábakethely, Máriaújfalu, Farkasfa városrészekkel), Magyarlak, Csörötnek, Rábagyarmat, Kondorfa, Hegyhátszentmárton, Ivánc, Viszák, Felsőmarác, Órimagyarósd, Szőce és Felsőjánosfa. HAJDÚ MIHÁLY Magyar becézőnevek című könyvében (Bp., 1974) még ennél is nagyobb léptékben gondolkodik, több zalai községből (pl: Csöde, Magyarföld, Szentgyörgyvölgy stb.) származó adatát minősíti őrséginek. Az általam vizsgált terület egyik, fentebb említett területtel sem esik egybe. Amikor ott szinkrón névtani kutatásokba kezdtem, azt az egységteremtő tényezőt kellett kiválasztanom, amely a névválasztás és -használat tekintetében meghatározó lehet. Ez pedig – véleményem szerint – az anyakönyvi, illetve az államigazgatási körzetek azonossága. Így a vizsgálódás alá azokat a községeket vontam, amelyek a hegyhátszentjakabi, a pankaszi, az őriszentpéteri és a bajánsenyei anyakönyvi kerülethez tartoztak 1950–1990 között. Ezek a községek: Szőce (1), Órimagyarósd (2), Pankasz (3), Kistrákos (4), Viszák (5), Felsőjánosfa (6), Hegyhátszentjakab (7), Szaknyér (8), Kondorfa (9), Szalafő (10), Őriszentpéter (11), Ispánk (12), Nagyrákos (13), Szatta (14), Bajánsenye (15), Kercaszomor (16), Kerkáskápolna (17), Magyarszombatfa (18), Gödörháza (19), Velemér (20).

A családnevek vizsgálatának legfontosabb forrásai az 1985. évi választói névjegyzékek, a lakónyilvántartó könyvek, az iskolai, óvodai naplók és a történelmi összeírások, választói lajstromok voltak. Amikor tehát a mai nevekről szólok, akkor ez alatt az 1985. évi állapotokat értem. Minden szócikkben megadom a név mai abszolút és relatív megterhelését és falvankénti eloszlását. Az arányszámban az első a község sorszáma, a második az ottani e nevet viselők száma. A történelmi adatokban az 1720-as szám az akkori összeírásra, az 1754-es az Urbáriumokra, az 1841-es és az 1839–41 közt elvégzett összeírásokra, az 1909-es az akkori birtokívekre, az 1945-ös pedig a korabeli választási névjegyzékekre utalnak. (Megtalálhatók a Vas Megyei Levéltárban.)

A családnevek bármely etimológiai szempontú felosztását is vesszük szemügyre, mindegyikben egyik alapkategóriaként találkozunk a földrajzi nevekből

keletkezett családnevekkel. Igaz, hogy a legtöbb névtani munkában helynevekből származó családnevekről is olvashatunk. Én mégis a tágabb jelentéstartalmú földrajzi név fogalmat használom, mert ebbe a folyók, tavak és más természeti képződmények is beletartoznak.

Közismert, és ezt a névtan jeles kutatói is megerősítették, hogy a magyar nevek történelmének minden időszakában és az ország bármely részén a földrajzi nevekből keletkezett családnevek közt az *-i* denominális nomen képzővel ellátott változat a leggyakoribb. (Vö. többek közt: BÁRCZI GÉZA, *A magyar szókincs eredete?*. Bp., 1958; Uő., *A magyar személynevek XVI. századi történetéhez*: MNy. 52 [1956]: 56; BÁRCZI GÉZA–BENKÓ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1967; BENKÓ LORÁND, *Régi magyar személyneveink*. Bp., 1949; BÁLINT SÁNDOR, *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei*. MNyTK. 105 [1961]; B. GERGELY PIROSKA, *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertartani és funkcionális vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981; FEHÉRTÓI KATALIN, *A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68 [1960]; SZABÓ ISTVÁN, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. MNyTK. 86 [1954].) Az én gyűjtésemben a 112 főkategóriába sorolt névnek 83,9 %-a, azaz 94 ilyen.

Névkutatóink közül sokan föltették a kérdést, vajon betöltheti-e a puszta, toldalék nélküli helynév a családnév szerepét. KNIEZSA ISTVÁN még 1947-ben sem foglalt egyértelműen állást, ámbár elismerte, hogy nemcsak a történeti adatok közt, hanem a népnyelvben is találkozunk ilyen formákkal. "Ez is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek tisztázásra várnak" – írta (*A magyar és szlovák családnevek rendszere*. Kézirat. Bp., 1965. 13). FEHÉRTÓI KATALIN is megjegyzi, hogy "régóta vita: vannak-e ilyen családnevek". Ő azonban egyértelmű igennel válaszol, és felsorol adattárából jó néhány esetet. Például: *Barachka, Buda, Gecsith, Kanisa, Saap, Zenthus, Themes, Tysyr, Trochan, Wamus, Zala*. Sőt még összetett, *-i* képző nélküli neveket is: *Chechtelek, Zentjanuspallya, Wyfalw, Geurgulaka* (i. m. 12–3). BÁLINT SÁNDOR kategorikusan megállapítja: "a tizedlajstromnak vannak olyan helynévi eredetű családnevei is, ahol maga a puszta földrajzi név vált vezetéknevvé, tehát az *-i* képző elmaradt. Ragozatlan, illetőleg képzővel el nem látott helynévnek családnévként való használata a régi magyar nyelvben nem volt szokatlan, mint ahogy a személynevek is könnyen váltak helynévvé" (i. m. 16). Itt tehát már nem lehetséges, hanem szabályszerű családnév-alakulási módról olvashatunk. SZABÓ ISTVÁN még ennél is továbbmegy, egyenesen azt állítja, hogy az ilyesfajta alakulásmód gyakori (i. m. 13). Az Őrség mai családnevei közt is van 12 olyan név (10,7%-a a földrajzi nevekből keletkezett családneveknek), amely egyértelműen ide sorolandó. Ezen túl nem egy történeti adat is ide kívánczok. Bizonyára nem elegendő ez a nagyságrend messzemenő következtetésre. Mégis szembeűnő, hogy a mai és történeti nevek közt a helynévi alapú, toldalék nélküli családnevek mindegyikének (vagy csaknem mindegyikének) elhomályosult az alapjelentése, és hogy túlnyomó többségük régi egyelemű személynévből vált helynévvé, majd újra személyt, illetve családot jelölő névvé. A folyamatra egyébként szemléletes példát nyújt a *Csákány* családnév kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN (Nyt. 79 [1955]: 71–8). Mindebből arra következtethetünk, hogy a családnevek keletkezésének ez a módja a régiségre jellemző, és akkor divatozott,

amikor még a helynév alapjául szolgáló személynév a közösség emlékezetében – ha halványan is – de élt.

Az adattárban a jelentés megfejtésének kísérletén túl próbát teszek a földrajzi név lehetséges lokalizálására is. Ennek során figyelembe vettem SZABÓ ISTVÁN megállapítását: "A kutatót ... könnyen félrevezethetik az olyan helységnévi családnevek, mint Pesti, Budai, Soproni stb. Kézenfekvő volna ugyanis az ismert városokra gondolni, holott ilyen néven Duna–Tisza közti déli falvakat találunk, ez esetben pedig – ha egyébként az ilyen azonosítások mindig feltételesek is – szinte bizonyossággal kell a környékbeli említett falvakra mint névadókra gondolni. Ha azonban az ilyenforma azonosításoknak hitelt óhajtunk biztosítani, névadóként csak környékbeli helységre szabad gondolnunk." (I. m. 13.)

Én is eszerint jártam el, noha a dolgozatban szereplő családnevekről többnyire csak 1720-tól vannak bizonyosságot igazoló adataim. Mégis úgy gondolom, hogy így tévedhetek kevesebbet a névmagyarázat során, hiszen köztudottan meglehetősen zárt etnikai egység volt az Őrség, ahova vélhetően csak a közelebbi országrészekről települtek be.

A névmagyarázathoz, illetve a helynév lokalizálásához fölhasználtam a Magyar Népköztársaság városainak és községeinek névtárát (Statistikai Kiadó Vállalat, Bp., 1977. a továbbiakban: Ntár), valamint HAJDÚ MIHÁLY, Az 1873. évi helységnévtár névgyűjtő szótára (MND. 81 [1989], a továbbiakban: HAJDÚ) és CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 3. (Bp., 1897. a továbbiakban: CSÁNKI) munkák adatait.

I. Helységnevet tartalmazó családnevek

a) Alapszóból álló név

1. *Baracska* ö:9, 0,12%; 10:6, 11:3. Már 1595-ben Ispánkon igazolható, *Baraska* alakban (PAPP VILMOS, Az Őrségi kerkavölgyi községek népmozgalma: Vasi Szemle 27/1). Az 1720-as összeírásban már *Baracska* 10:1, 17:2. 1754-ben *Baracska* ~ *Baratska* formában 8:1, 10:1, 12:1. 1841-ben *Baracska* 10:1, 11:1. Ettől kezdve mindmáig ebben a két községben. Fejér megyei településről. (Ntár 121, HAJDÚ 39, CSÁNKI 3: 318). Régebben Bács és Bars megyének is volt egy azonos nevű helysége (HAJDÚ 39). 2. *Csejka* ö:6, 0,08%; 6:6. Csak 1945-től, akkor 1:4. A történelmi Vas megyében a középkorban "Mogyorókeréktől északra" volt egy *Csejke* ~ *Csejka* nevű község. (CSÁNKI 2: 741). 3. *Dobrotka* ö:1, 0,013%; 3:1. Történeti adata nincs. Valószínű szláv helységnévből. 4. *Goór* ö:1, 0,013%; 15:1. Történeti adata nincs. *Gór Bó* melletti vasi helység (Ntár 129). 5. *Haholt* ö:22, 0,29%; 1:1, 2:17, 7:4. 1909-ben 3:1, 1945-ben 2:7, 3:2, 6:5. *Hahót* nevű zalai község (Ntár 130, HAJDÚ 330) után, amely a Hunyadiak idején *Haholt* (CSÁNKI 3: 58) volt. 6. *Hahót* ö:1, 0,013%; 3:1. 1860-ban 3:2, 1909-ben 3:1, 1945-ben –. Lásd *Haholt*. 7. *Hermán* ö:3, 0,039%; 20:3. Csak 1945-től, akkor 1950-ig *Gyöngyöshermán*, a múlt századig még csak *Hermán* (CSÁNKI 2: 755, HAJDÚ 241), jelenleg Szombathely része. A településnév személynévi alapú (FNESz.). 8. *Rákos* ö:5, 0,065%; 7:5. 1945-ben 7:2. *Kis-* és *Nagyrákos* utótagja. A köznapi használatban a *Rákos* nevet *Nagyrákosra* értik. 9. *Rimán* ö:6, 0,08%; 11:6. 1945-ben 11:6. Szőce melletti Vas megyei településről (HAJDÚ 241). 10. *Sőtér* ö:3, 0,039%; 11:3.

Talán a *Söjtör* ~ *Söjtér* helynévből (vö. PAIS: MNy. 9 [1913]: 174; MOLLAY: NytudÉrt. 89 [1976]: 213). 11. *Sztregova* ö:1, 0,013%; 11:1. Ma Szlovákiához tartozó településről. Régebben *Alsó- és Felső-Sztregova* a losonci járásban (CSÁNKI 1: 108, HAJDÚ 87).

SZABÓ LÁSZLÓ

Kolozsvár és környéke néhány helynevének történeti-etimológiai vizsgálata a Hunyadiak korától Bethlen Gábor haláláig

Tudományos és kiadói munkássága során Hajdú Mihály mindig különös figyelmet fordított Erdélyre. SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat több előadásában is megvizsgálta, s rámutatott arra, milyen gazdag anyagot tartalmaznak az eddig megjelent kötetek a keleti magyar nyelvjárások történetét illetően (I. HAJDÚ MIHÁLY, A XVII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. 1. Budapest–Wien, 1989. 399–403). A következőkben szülővárosom, Kolozsvár néhány olyan évszázados helynevének történeti adatát és az ezekből kikövetkeztethető névfejtési lehetőségeket vizsgálom meg, melyek vagy a magyar, vagy pedig a német, román, a zsidó, illetőleg a szláv településtörténet szempontjából tanulságosak, s a korai *Vajda pataka* alakban olyan nevet is találtam, amelyik az erdélyi magyarokú cigányság korai jelenlétére utal Kolozsvárott.

Barátok kertje 1571: *Kerijk es azon eo k. Byro vramat hogij Mykor az wij Eztendeo Ayandekawal Ala Mennek Az feyedelmhez lelijek meg eo k. Igarto Mjhalt Es Incheck zep zowal, hogi lenne wres az Baratok kertenek Byrodalmatol, Es engedye megh Az varosnak ..., hwl peng Nem akar Engedny az eo k. keresenek Azwtan keoneregienek eo k. varos Newewel Erte hogi eo N. Engedue megh Az varosnak, Megh Jelentwen azt hogij Mjnmew Nagy zwksege volna Az varosnak arra a kertre Themteo helnek ... az Harsongartbely zeolek Myweltetesereis eo k. legien gondiok Ne pwzwtllianak ely* (Kv. TanJK. V3. 60b)¹. A Felső-Szén utca környékén, a századunk fordulóján emelt Ferenc József Tudományegyetem klinikai épületei területén lévő egykori kert. Itt a múlt század közepe táján még a ferencrendi szerzetesek majorja állott.

Baromszer 1694: *vulgo Baromszer alias Granat Ucczáb(an) Nemes Papfalvi Havasalji Laszlo Uram Háza* (Kv. BánffyRok. Lázár lev. 27 Fsc 27, 28. sz.). A barom itt szarvasmarhát jelent (vö. SzT. 1: 593), a *szer* sor szavunk jelentésbeli megfelelője. Az erdélyi városokban a *barompia*c és a *baromvásár* szavak is jelentkeznek, de e

¹Rövidítéscím részben az erdélyi levéltárak belső rövidítérendszerének gyakorlatát követik, részben pedig az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat (Szerk. SZABÓ T. ATTILA. 1–4. Kriterion, Kolozsvár/Bukarest, 1975–84). L. még a cikk végén Rövidítések.